

ЗАВАЛЬНЮК І. В.,
кандидат юридичних наук,
суддя
(Одеський окружний
адміністративний суд)

УДК 342(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.5.23>

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДДІВ, ЗМАГАЛЬНІСТЬ І РІВНОПРАВНІСТЬ СТОРІН ЯК СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ СПРАВЕДЛИВОГО СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ

У статті досліджено конституційно-правові категорії незалежності суддів, змагальності і рівноправності сторін як складові частини справедливого судового розгляду. Наголошено, що засади незалежності, публічності, диспозитивності і змагальності відносяться до числа основних конституційних принципів здійснення і організації судової влади в Україні. Аналіз результатів проведеного опитування дозволив виявити тенденцію до незначного, але все ж зниження залежності суддів від зовнішнього впливу. Констатовано, що зниження відсотка залежності суддів від інших гілок влади і від іншого впливу пов'язане з активною антикорупційною політикою, що проводиться в останні роки в Українській державі, однак занепокоєність викликає той факт, що в середньому досить значний відсоток опитаних вважає, що суди є повністю залежними від інших гілок влади. Визначено, що незалежне правосуддя є обов'язковим атрибутом усіх цивілізованих країн світу. Обґрунтовано, що незважаючи на більш ніж десятирічний період реформ, проблема суддівської незалежності не втратила своєї актуальності, вона набуває все більшого значення в контексті поступової зміни концепції праворозуміння і визнання права судді на розсуд. Наголошено, що під суддівським розсудом слід розуміти надане суду як органу правосуддя повноваження тлумачення закону і право вибору законного варіанту вирішення правового конфлікту, виходячи з вимог сумлінності, об'єктивності і справедливості, з метою захисту або відновлення порушених або оспорюваних прав суб'єктів відповідних правовідносин. Визначено, що суддівський розсуд можна розглядати як спосіб усунення прогалин у праві і гарантію справедливості. Зазначено, що і справедливість, і суддівський розсуд мають відношення до професіоналізму, сумлінності та внутрішнього переконання суддів. Доведено, що в умовах нестабільної правової системи, коли продовжують складатися економічні та соціальні відносини, дуже гостро ставиться питання про підвищення рівня юридичного мислення та формування суддівського менталітету нового рівня. Наголошено, що неможливо досягти справедливості судового розгляду без реалізації принципу змагальності і рівноправності сторін судочинства. Визначено, що однією з найважливіших складових частин сучасної реформи українського судочинства є значне посилення в ньому дії принципу змагальності і диспозитивності. Обґрунтовано, що реалізація закріпленого в Конституції України принципу змагальності передбачає істотну зміну ролі суду в процесі доказування у справі, реальне покладання на сторони обов'язків довести обставини, які мають значення для справи, з можливістю настання негативних для сторін наслідків з вини несприятливого для них рішення в разі неактивності і в процесі невиконання зазначених обов'язків. Визначено, що в тісному зв'язку з принципом змагальності знаходиться конституційний принцип

рівноправності сторін, без дотримання якого неможлива змагальність в судовому процесі.

Ключові слова: *справедливість, судовий захист, судовий розгляд, конституційне право, незалежність суду, рівноправність сторін, суддівський розсуд, судовий розсуд, змагальність, диспозитивність, судочинство, правосуддя.*

Zavalniuk I. V. Independence of judges, adversarial nature and equality of the parties as components of a fair trial

The article examines the constitutional and legal categories of independence of judges, adversarial nature and equality of the parties as components of a fair trial. It is noted that the principles of independence, publicity, dispositivity and competitiveness are among the main constitutional principles of the exercise and organization of judicial power in Ukraine. Analysis of the results of the survey revealed a tendency to slightly, but still reduce the dependence of judges on external influence. It is stated that the decrease in the percentage of judges' dependence on other branches of government and on other influence is due to the active anti-corruption policy implemented in recent years in the Ukrainian state, but the fact that on average a fairly significant percentage of respondents believe that courts are completely dependent on other branches of government is of concern. It is determined that independent justice is a mandatory attribute of all civilized countries of the world. It is proved that despite the more than ten-year period of reforms, the problem of judicial independence has not lost its relevance, it is becoming increasingly important in the context of a gradual change in the concept of legal understanding and recognition of the judge's right to discretion. It is noted that judicial discretion should be understood as the power granted to the court as a judicial body to interpret the law and the right to choose a legal option for resolving a legal conflict, based on the requirements of good faith, objectivity and fairness, in order to protect or restore the violated or disputed rights of the subjects of the relevant legal relationship. It is determined that judicial discretion can be considered as a way to eliminate gaps in the law and guarantee justice. It is noted that both justice and judicial discretion are relevant to the professionalism, integrity and internal conviction of judges. It is proved that in the conditions of an unstable legal system, when economic, social relations continue to develop, the question of raising the level of legal thinking, and forming a new level of judicial mentality is very acute. It is noted that it is impossible to achieve the fairness of judicial proceedings without implementing the principle of competition and equality of the parties to legal proceedings. It is determined that one of the most important components of the modern reform of Ukrainian judicial proceedings is a significant strengthening of the principle of competition and dispositivity in it. It is proved that the implementation of the principle of adversarial nature enshrined in the Constitution of Ukraine provides for a significant change in the role of the court in the process of proof in the case, a real imposition on the parties of duties to prove the circumstances that are important for the case, with the possibility of negative consequences for the parties due to an unfavorable decision for them in case of inactivity and in the process of non-fulfillment of these duties. It is determined that the constitutional principle of equality of the parties is closely related to the principle of adversarial proceedings, without which adversarial proceedings are impossible.

Key words: *justice, judicial protection, judicial review, constitutional law, independence of the court, equality of the parties, judicial discretion, judicial discretion, adversarial, dispositivity, judicial proceedings.*

Вступ. Ураховуючи, що поняття справедливості змінюється в різні історичні епохи, сама постановка питання про загальне поняття справедливості, на наш погляд, стає необхід-

ною, особливо коли йдеться про її трактування з точки зору глобальних інтересів людства, природних і невід'ємних прав людини. Що стосується конституційного права, то дослідження поняття справедливості є невід'ємною частиною теоретичної основи права на судовий захист, права на змагальний судовий процес, права на законний і справедливий розгляд. Вимога справедливого суду є основоположним початком діяльності з врегулювання спорів, віднесених до компетенції судів. Вихідним законодавчим джерелом даної вимоги стала Конституція України, яка відображає демократичні принципи побудови сучасного українського суспільства. Поряд з іншими фундаментальними положеннями Конституція України опосередковано вказує на віру в справедливість як на історичну традицію і невід'ємну частину моральної основи соціальної організації в рамках нової української державності. Таким чином, дослідження конституційно-правових аспектів здійснення справедливості, особливо в ході судового розгляду, на сучасному етапі становить значний теоретичний і практичний інтерес. Проблема справедливості судового розгляду в конституційно-правовому полі носить багатогранний характер, і її розгляд в силу цього передбачає всебічний комплексний підхід, дослідження різних аспектів.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження конституційно-правових категорій незалежності суддів, змагальності і рівноправності сторін як складових частин справедливого судового розгляду.

Аналіз наукових публікацій. Питанням дослідження поняття справедливості у сфері конституційного права присвячено увагу таких вчених, як: Авдюгін Р., Антонюк О., Аракелян М., Банникова Н., Барабаш Ю., Біляєвська О., Бойко В., Бонтлаб В., Грибанов В., Єлісейкін П., Жилін Г., Жуковський А., Колодій А., Крашеников П., Колісник В., Маляренко Т., Партико Т., Рабинович П., Самович Ю., Тимченко Г., Тодика Ю., Хавронюк М., Шевчук З. та інші.

Результати дослідження. Засади незалежності, публічності, диспозитивності і змагальності відносяться до числа основних конституційних принципів здійснення і організації судової влади в Україні.

Щодо принципу незалежності суддів і судів, то зазначимо, що в нашій державі його закріплено на конституційному рівні (ст. ст. 126, 127, 129 Конституції України) і законодавчо унормовано відповідним чином (ст. 6, 48, 126 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII). Ефективне виконання судовою владою її функцій можливе лише за умови її незалежності, що є характерною рисою саме судової влади. Суди мають повністю не залежати від діяльності та впливу з боку органів законодавчої і тим більше виконавчої влади. Самостійність і незалежність судді, який міг би неупереджено і об'єктивно вирішувати справи, є головною умовою існування в Україні авторитарної судової влади. Реалізація даного принципу безпосередньо пов'язана з діяльністю суду, що вирішує правові спори на основі застосовуваних нормативних актів і використання результатів судової практики [13].

Проблема незалежності судової влади від інших гілок влади (насамперед від органів виконавчої влади) постійно знаходиться в центрі уваги [10]. Проведене нами соціологічне дослідження серед представників юридичної професії (адвокатів, юрисконсультів, співробітників Національної поліції і прокуратури) в Одеській, Миколаївській та Херсонській областях показало такі результати. Усього опитано 250 респондентів. Вік респондентів коливався від 25 до 38 років. У відсотковому відношенні чоловіки переважали, жінок у співвідношенні, відповідно, 65% на 35%. На питання про ступінь незалежності українських судів від інших гілок влади респонденти дали такі відповіді.

У 2018 р.:

- 1) повністю залежні (19%);
- 2) залежні частково (70%);
- 3) повністю незалежні (11%).

У 2019 р.:

- 1) повністю залежні (14%);
- 2) залежні частково (74%);

3) повністю незалежні (12%).

У 2020 р.:

1) повністю залежні (10%);

2) залежні частково (77%);

3) повністю незалежні (13%).

Аналіз результатів опитування дозволив виявити тенденцію до незначного, але все ж зниження залежності суддів від зовнішнього впливу. Безперечно, зниження відсотка залежності суддів від інших гілок влади і від іншого впливу пов'язане з активною антикорупційною політикою, що проводиться в останні роки в Українській державі. Однак занепокоєність викликає той факт, що в середньому досить значний відсоток опитаних вважає, що суди є повністю залежними від інших гілок влади.

Незалежне правосуддя є обов'язковим атрибутом усіх цивілізованих країн світу. Незважаючи на більш ніж десятирічний період реформ, проблема суддівської незалежності не втратила своєї актуальності. Вона набуває все більшого значення в контексті поступової зміни концепції праворозуміння і визнання права судді на розсуд [10].

С. Аскеров звертає увагу на те, що незалежність судді (і суду в цілому) складається з двох складових частин: зовнішньої незалежності (від впливу інших гілок влади); внутрішньої незалежності (від впливу судових компонентів – дискреційних, корпоративних тощо) [1]. Інакше говорячи, суддя, який вирішує спір, що виник, повинен бути незалежним інституціонально (забезпечується незмінюваністю суддів) і індивідуально.

Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015–2020 роки, розроблена за підтримки Проєкту Європейського Союзу «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні», завдяки реалізації якої покращилося матеріально-технічне забезпечення судів, включаючи будівництво і реконструкцію будівель і приміщень судів, їх комп'ютеризацію, послужила одним з факторів, що зміцнили незалежність і самостійність судової влади в Україні [4].

Зміна суспільного ладу в 1991 р. поставила Українську державу перед необхідністю залучення до спільноти цивілізованих країн і, як наслідок цього, необхідністю створення судової влади як самостійної і незалежної гілки державної влади. Першим програмним документом, що позначив шляхи досягнення цієї мети, стала Концепція судово-правової реформи, яку було прийнято в 1992 р. Пізніше, в 1994 р., було прийнято Закон «Про статус суддів». У 1996 році Верховна Рада затвердила Конституцію України, яка закріплювала розподіл державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. У цілому початковий період реформ характеризувався закріпленням базових світових стандартів незалежності суддів і самостійності судової влади в Україні. Але незважаючи на позитивні законодавчі зміни, ідея побудови незалежної судової системи фактично ігнорувалася вищими органами влади. Політичні сили використовували суди у власних інтересах, у системі процвітала корупція, а судова влада стала фінансово залежною від виконавчої влади [4].

Розпочата в 1992 р. робота триває і в даний час, оскільки рішення вихідних проблем зумовлює перехід на новий рівень вирішення завдань більш високого порядку. Про це свідчить і Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затверджена Указом Президента України № 361 від 10 травня 2006 року, і Стратегія реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затверджена Указом Президента України № 276/2015 від 20 травня 2015 року, і Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, затверджена Указом Президента України № 231/2021 від 11 червня 2021 року.

Слід зазначити той факт, що в даний час формування доступного і незалежного правосуддя стало важливим політичним завданням, рішення якого сприятиме посиленню інвестиційної привабливості України та її певному економічному зростанню.

Разом із цим вважаємо, що незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону є ефективними тільки тоді, коли судді з міркувань моралі є людьми чесними і порядними та коли вони приймають за аксіому, що відступ від принципів закону може спричинити для них відсторо-

нення від займаної посади і кримінальну відповідальність. Коли моральні підвалини суддів залишають бажати кращого, а санкції для них є недосяжними, незважаючи ні на які звернення до кваліфікаційних колегій, питання про дотримання принципу верховенства права стає особистою справою кожного за аналогією з питанням дотримання православного посту.

Особливий інтерес із точки зору гарантованості незалежного правосуддя представляє функціонування у кримінальному судочинстві складу суду за участі присяжних засідателів. На думку ряду вітчизняних і зарубіжних вчених, саме ця форма здійснення правосуддя є найбільш незалежною, що, звичайно, не є безперечним фактом [1].

Справедливість, представляючи собою універсальне явище, тісно пов'язана з основними принципами і галузевими інститутами права. Вона має безпосереднє відношення до конституційного принципу незалежності суддів і підпорядкування їх тільки Конституції України і закону. Формуючи основи демократичного суспільства, держава вибудовує каркас незалежної судової влади. Але, на жаль, нерідко представники суддівського співтовариства, в силу різних причин, тлумачать положення «незалежності суду» як «незалежність від закону». Тим самим вони підривають надію громадян на справедливий судовий розгляд, який гарантує їм ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. І в більшості випадків, як показує практика, громадяни України, на захисті і охороні прав та інтересів яких повинен стояти закон, часто є незадоволеними роботою судів [6].

Справедливість має безпосереднє відношення до розсуду суду. Категорія «суддівський розсуд» застосовна, на наше переконання, тільки суддями під час здійснення правосуддя.

Суддя як суб'єкт правозастосування є фізичним втіленням органу державної влади (судової) і наділений правом вибору нормативного акта, правової позиції та судової практики. У процесі вирішення правового конфлікту суддя застосовує свої професійні знання, практичний досвід і свій розсуд, формулює висновки і закріплює їх у судовому акті.

Розумова діяльність судді, спрямована на вибір єдино вірної правової норми за наявності варіантів для застосування до конкретних правовідносин, являє собою суддівський розсуд.

На нашу думку, не можна змішувати поняття «судовий розсуд» із поняттям «суддівський розсуд». Поняття «судовий розсуд» використовується у відношенні до діяльності не тільки окремого судді, а й до діяльності усіх інших працівників апарату суду. Поняття «суддівський розсуд» застосовується тільки при здійсненні судом правосуддя. Тому, досліджуючи проблему суддівського розсуду, слід пов'язувати цю дію з досвідом, інтуїцією і світоглядним правовим рівнем судді.

В. Городовенко вказував, що потрібне створення законодавчо закріплених правил і гарантій, які б перешкоджали виникненню свавілля в частині суддівського розсуду [3].

Слід розуміти, що судді не є вільними під час виконання своїх функцій і винесення рішення. Вони залежать від Конституції та законів країни, визначають форму і межі реалізації повноважень, що вказують на необхідність звернення судді до «букви закону», забуваючи часто про його «дух», який, до речі, виходить із конституційної вимоги справедливості та розумності. Виходить, що і сам судовий розгляд, і рішення, яке виносяться у справі, носять характер виняткової передбачуваності судочинства без урахування наявної специфіки справи.

Суддівський розсуд у судочинстві можна розглядати у двох аспектах: по-перше, як розсуд із точки зору тлумачення закону; по-друге, як розсуд із точки зору застосування в межах закону, тобто доцільний вибір.

На думку М. Маркуша, суддівський розсуд відображає реальність правового життя суспільства, підтверджуючи значимість принципу незалежності судді для правильного застосування процесуального закону [7].

О. Фрицький під суддівським розсудом визнає діяльність суду, яка передбачається юридичною нормою, здійснювану у процедурній формі, вмотивовану правозастосовною діяльністю суду, що полягає у виборі варіанту вирішення правового питання, яке має загальні і спеціальні межі [13].

Ю. Тодика визначає суддівський розсуд як надане судді право вільного аналізу і вибору єдино можливого варіанту рішення (з наявних нормативних актів, правових позицій, судової

практики), здатного врегулювати відносини під час вирішення юридичної спору в певному виді судочинства із закріпленням результату вибору в судовому акті, а також вважає, що суддівський розсуд засновується на виборі правової норми або правової позиції, правового положення для регулювання юридичної спору. Розсуд використовується суддею, коли необхідно вибрати і застосувати норму права з альтернативних норм або вибрати і застосувати прецедент, судову практику до конкретного випадку для переконливості аргументування, підтвердження основного джерела права [12].

Із нашої точки зору, під суддівським розсудом слід розуміти надане суду як органу правосуддя повноваження тлумачення закону і право вибору законного варіанту вирішення правового конфлікту, виходячи з вимог сумлінності, об'єктивності і справедливості, з метою захисту або відновлення порушених або оспорюваних прав суб'єктів відповідних правовідносин.

Як правило, суддівський розсуд має місце, коли відсутніми є норми права стосовно спірного випадку. Суддя при цьому має законне право використовувати аналогію закону або права, зробивши вибір з декількох можливих варіантів закону або принципів, а також сенсу законодавства, або віддати перевагу прецеденту для вирішення спору.

По суті, більшість норм матеріального права, що передбачають можливість розгляду спору в судовому порядку, містять вказівку на те, що суд може прийняти те чи інше рішення.

Викладене дозволяє прийти до висновку, що законодавець передбачив можливість суддівського розсуду з метою вирішити спір на законній підставі з урахуванням доцільності в конкретній ситуації.

Суддівський розсуд можна розглядати як спосіб усунення прогалин у праві і гарантію справедливості.

Видається, що і справедливість, і суддівський розсуд мають відношення до професіоналізму, сумлінності та внутрішнього переконання суддів. На жаль, часто судьями стають люди, які не володіють ні характером, ні професійною чесністю і підготовкою, ні належною компетентністю, ні так необхідним «суддівським чуттям». У людей даної професії повинна бути відсутня «черствість», вони не можуть віддавати перевагу «паперу», тим самим проявляючи відчуженість від справи і самої людини, ставлячись до неї як до «м'явого тіла» або «манекену».

Таким чином, будучи елементом суб'єктивного сприйняття суддею потенційного ставлення суспільства до винесеного рішення, справедливість повинна пред'являтися як додаткова вимога (поряд із законністю і обґрунтованістю) до рішення, що допускає можливість «суддівського розсуду».

В умовах нестабільної правової системи, коли продовжують складатися економічні та соціальні відносини, дуже гостро ставиться питання про підвищення рівня юридичного мислення та формування суддівського менталітету нового рівня.

Неможливо досягти справедливості судового розгляду без реалізації принципу змагальності і рівноправності сторін судочинства.

Важливим напрямком забезпечення справедливості є здійснення правосуддя. Саме під час вирішення конкретної справи суд орієнтується на застосування терміна «справедливий» і визначає його як основний елемент концепції судочинства у змагальному юридичному процесі. Тому справедливість і змагальність є засадами, які визначають зміст судочинства і сприяють забезпеченню прав і свобод особистості.

Змагальність у судочинстві є правовою традицією демократичної держави. Посилення змагальності в судочинстві покликане підвищувати активність сторін, що повинно зміцнювати професійну дисципліну, відповідальність сторін за неправильне ведення справи в суді і, як наслідок, сприяти правильному і швидкому розгляду і вирішення спорів, що виникають.

Однією з найважливіших складових частин сучасної реформи українського судочинства є значне посилення в ньому дії принципу змагальності і диспозитивності.

Р. Міліціанов зазначає, що змагальність можна визначити як закріплену Конституцією України фундаментальну ідею, яка утверджує загальнодержавний порядок здійснення судочинства, регулює процесуальні відносини, які виникають у процесі розгляду справ судами всіх спеціалізацій, має на меті забезпечити ефективні процесуальні гарантії захисту прав

людини та громадянина в ході використання права на судовий захист. Ураховуючи наявність конфлікту, сторін, суду, доказового матеріалу та активної процесуальної поведінки, яка реалізується в рамках конституційних засад судочинства, сутність змагальності сторін (в аспекті її конституційного статусу) полягає в процесуальній активності учасників (-а) процесу та суду, яка ґрунтується на конституційних засадах функціонування судової влади та направлена на вирішення судом за рахунок доказового матеріалу конфліктних правовідносин [8].

З аналізу елементів змагальності виходить, що конституційна засада являє собою засновану на розмежуванні доказових повноважень сторін та суду форму побудови судового процесу, в якій за рахунок ініціативності, рівності та диспозитивності гарантується повна реалізація сторонами можливостей щодо збирання доказів та доведення суду їх переконливості, а процесуальна активність суду є обов'язковою та невід'ємною частиною процесу доказування, носить допоміжний характер, спрямована на врівноваження позицій сторін, встановлення первісних причин виникнення спору, досягнення істини та винесення справедливого правового рішення [8].

Реалізація закріпленого в Конституції України принципу змагальності передбачає істотну зміну ролі суду в процесі доказування у справі, реальне покладання на сторони обов'язків довести обставини, які мають значення для справи, з можливістю настання негативних для сторін наслідків з вини несприятливого для них рішення в разі неактивності і в процесі невиконання зазначених обов'язків.

Крім оцінки доказів, суд в умовах змагального процесу здійснює керівництво процесом, роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджає про правові наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій, сприяє в реалізації прав особами, що беруть участь у справі, створює умови для всебічного і повного дослідження доказів, встановлення фактичних обставин і правильного застосування законодавства при розгляді і вирішенні справи по суті. При цьому суд визначає обставини, які мають значення для справи, належну сторону доказування, виносить обставини на обговорення, навіть якщо сторони на них не посилалися. Суд має право запропонувати представити сторонам додаткові докази. За наявності труднощів у поданні необхідних доказів суд за клопотанням сторін сприяє в збиранні і витребуванні доказів [11].

У тісному зв'язку з принципом змагальності знаходиться конституційний принцип рівноправності сторін, без дотримання якого неможлива змагальність у процесі. Незважаючи на те, що концепція чинного судочинства не заснована на принципах «чистої» змагальності, в юридичній літературі справедливо наголошується на необхідності створення додаткових механізмів, спрямованих на реальне забезпечення рівних можливостей сторін у судочинстві, без чого судовий захист може перетворитися на свою протилежність. Змагальність в сучасній науці розглядається в якості одного з принципів процесуального права. При цьому змагальність, що розглядається як характеристика і принцип процесу, визначає його розвиток з точки зору матеріальної (змістовної) сторони [3].

Засада рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечує гарантії доступності правосуддя та реалізації права на судовий захист, закріпленого в ч. 1 ст. 55 Конституції України. Ця засада є похідною від загального принципу рівності громадян перед законом, визначеного ч. 1 ст. 24 Конституції України, і стосується, зокрема, сфери судочинства. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом передбачає єдиний правовий режим, який забезпечує реалізацію їхніх процесуальних прав [6].

Суд, граючи важливу роль у змагальності сторін, гарантує дотримання даного принципу: керує рухом процесу, оцінює обставини справи, застосовує юридичні норми, надаючи сторонам можливість відстоювати свої позиції. Тому змагатися сторони без діяльності суду не можуть.

Зміст принципу змагальності складається з правовідносин, що виникають між судом, сторонами та іншими особами, що беруть участь у справі.

Концепція змагальності досліджувалася багатьма вченими, проте на органічний зв'язок зі справедливістю судового розгляду ніхто не вказував. Порушення принципу змагаль-

ності тягне до порушення процесуальної форми, законності, а значить, і справедливості. У більшості випадків змагальність розглядалася як можливість сторін розпоряджатися фактами і доказами у справі на свій розсуд. Право реалізовувати змагальність в процесі проявляється завдяки можливості подання доказів, заперечень і вимог, на які посилаються суб'єкти процесуальних правовідносин. На наш погляд, виникає необхідність розмежування понять обов'язку і права сторін представляти доказ, тобто необхідності пізнання юридичної істини.

М. Маркуш, конкретизуючи поняття сторін, вказує, що сторона в судочинстві є інститутом не матеріального, а процесуального права. Важко не погодитися з цим твердженням [7].

Сторона в судовому процесі розуміється ширше, ніж сторона в матеріальному праві. Сторона в процесі не завжди є суб'єктом спірних правовідносин. Тільки володіючи процесуальною правоздатністю, сторона може користуватися своїми правами.

Сторонами в процесі є, зокрема, позивач – особа, що звернулася до суду за захистом свого порушеного або оскарженого права і охоронюваного законом інтересу, і відповідач – особа, яка імовірно порушила, порушує або оскаржує право або охоронюваний законом інтерес на думку позивача.

Необхідно підкреслити, що відповідач лише імовірно є порушником права. Як впливає з наведеного визначення, захист права може здійснюватися і позивачем, і відповідачем.

Вирішуваний судом спір про право між двома або більше особами і становить сутність змагального процесу. У даній ситуації процесуальне становище суду є нейтральним, оскільки в судді відсутня правова зацікавленість у результаті справи.

Сучасне право передбачає процесуальну співпрацю суду і зацікавлених осіб. При цьому спільна діяльність суду і осіб, які беруть участь у справі, для встановлення фактичних обставин справи і засобів доказування становить сутність процесуального співробітництва як елементу змагальності. Процесуальні правовідносини, що наділяють своїх учасників рядом прав і обов'язків, свідчать про виникнення необхідних юридичних підстав [9].

Співпраця, що полягає в діях суду щодо роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їхніх прав і обов'язків, сприянні і контролі в здійсненні їх діяльності, допомагає вирішувати завдання швидкого і правильного здійснення правосуддя.

Таким чином, усталеною формою українського судового процесу, що поширюється на всіх осіб, які беруть участь у справі, та яка визначає основні права і обов'язки по доведенню ними обставин справи і їх правових позицій, є змагальність.

Змагальність, представляючи собою постійний елемент демократичної системи правосуддя, створює передумови реального розвитку народовладдя.

Змагальність виступає одним із найдавніших принципів ведення процесу. Більше тисячі років цей принцип знаходить своє застосування в судовій практиці на території сучасної України. З'явившись як правовий звичай в стародавній Київській Русі, принцип змагальності є сьогодні однією із загальноновизнаних форм справедливого і демократичного здійснення правосуддя.

Зазначимо, що у значній частині громадяни не готові до самостійного кваліфікованого захисту своїх інтересів у суді з урахуванням стану правової освіти та правової культури в країні. Заможні особи можуть скористатися платною юридичною допомогою. Однак в умовах ринкової економіки не всім буде по кишені кваліфікована юридична допомога, хоча, слід відмітити, що сьогодні рівень безоплатної правової допомоги в Україні невинно зростає та вдосконалюється.

Висновки. Засади незалежності, публічності, диспозитивності і змагальності відносяться до числа основних конституційних принципів здійснення і організації судової влади в Україні. Аналіз результатів проведеного опитування дозволив виявити тенденцію до незначного, але все ж зниження залежності суддів від зовнішнього впливу. Безперечно, зниження відсотка залежності суддів від інших гілок влади і від іншого впливу пов'язане з активною антикорупційною політикою, що проводиться в останні роки в Українській державі. Однак занепокоєність викликає той факт, що в середньому досить значний відсоток опитаних вважає, що суди є повністю залежними від інших гілок влади.

Незалежне правосуддя є обов'язковим атрибутом усіх цивілізованих країн світу. Незважаючи на більш ніж десятирічний період реформ, проблема суддівської незалежності не втратила своєї актуальності. Вона набуває все більшого значення в контексті поступової зміни концепції праворозуміння і визнання права судді на розсуд. Під суддівським розсудом слід розуміти надане суду як органу правосуддя повноваження тлумачення закону і право вибору законного варіанту вирішення правового конфлікту, виходячи з вимог сумлінності, об'єктивності і справедливості, з метою захисту або відновлення порушених або оспорюваних прав суб'єктів відповідних правовідносин. Суддівський розсуд можна розглядати як спосіб усунення прогалин у праві і гарантію справедливості. Видається, що і справедливість, і суддівський розсуд мають відношення до професіоналізму, сумлінності та внутрішнього переконання суддів.

В умовах нестабільної правової системи, коли продовжують складатися економічні та соціальні відносини, дуже гостро ставиться питання про підвищення рівня юридичного мислення та формування суддівського менталітету нового рівня. Неможливо досягти справедливості судового розгляду без реалізації принципу змагальності і рівноправності сторін судочинства. Однією з найважливіших складових частин сучасної реформи українського судочинства є значне посилення в ньому дії принципу змагальності і диспозитивності. Реалізація закріпленого в Конституції України принципу змагальності передбачає істотну зміну ролі суду в процесі доказування у справі, реальне покладання на сторони обов'язків довести обставини, які мають значення для справи, з можливістю настання негативних для сторін наслідків з вини несприятливого для них рішення в разі неактивності і в процесі невиконання зазначених обов'язків. У тісному зв'язку з принципом змагальності знаходиться конституційний принцип рівноправності сторін, без дотримання якого неможлива змагальність у судовому процесі.

Список використаних джерел:

1. Аскеров С.С. Принцип незалежності і недоторканності суддів у кримінальному процесі України та Азербайджану (порівняльно-правове дослідження) : дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 199 с.
2. Вища рада правосуддя України. Офіційний сайт. URL : <https://hcj.gov.ua>.
3. Городовенко В.В. Принципи судової влади. Харків : Право, 2012. 448 с.
4. Козяков С. Етапи судової реформи в Україні. URL : https://uba.ua/documents/doc/sergey_koziakov.pdf.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950. Рада Європи. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листопада. № 215.
6. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Маркуш М.А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України. Харків : СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. 208 с.
8. Міліціанов Р.В. Змагальність сторін як основна конституційна засада судочинства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. № 1. 2015. С. 85–88.
9. Проблеми реалізації Конституції України: теорія і практика / відп. ред. В.Ф. Погорілко. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України: А.С.К., 2003. 652 с.
10. Скомороха В. Судова незалежність. *Вісник Конституційного Суду України*. 2001. № 1. С. 71–74.
11. Тимченко Г.П. Зміст змагальності у сучасному цивільному процесі. *Право України*. 2005. № 5. С. 111–114.
12. Тодика Ю.М. Конституційне право України : підруч. для студ. вищих навч. закладів. Київ : Ін Юре, 2002. 544 с.
13. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

